

HEGEDÜS BÉLA

Kalmár György világnyelve

Milyen világnak a nyelve a világnyelv?

Bevezető

A Magyar Királyság és Erdély területén a 18. század negyvenes éveitől a fokozatosan elkülönülő tudományszakokat egyre több helyütt Christian Wolff módszerei és filozófiai rendszere alapján tanították. A wolffi hatás rövid idő alatt néha meglepő mértékűnek mutatkozott, amire jó példa Kovásznai Sándor visszaemlékezése 1773-as *Önéletírásában* tanulóéveire, az 1750-es évek közepére:

[...] minden historiáról [amiben „*elementum, mundus optimus* sat. nem volt”] úgy gondolkodott [Kovácsznai Sándor], hogy *fabula* és bizonytalan, és azért haszontalan, amiben *demonstratio* nincsen, *methodo mathematica*. És bizony erősen csudálkozott sokszor rajta, hogy mivel a *mathematica* és *Volfiana methodus* olyan szép, olyan erős, olyan bizonyos és *naturalis methodus*, miért vagyon, hogy az Isten a Szentírást nem íratta volt *methodo mathematica et Volfiana*, hogy így az ember elméjét könnyebben meggyőzhette volna? Ó szörnyű bolond vélekedés! és ártalmas veszedelmes gondolat! De bezzeg már most másképpen okoskodik.¹

Tehát a fiatal Kovásznai Istenen kéri számon a tökéletes wolffi módszer mellőzését a Biblia könyveinek sugalmazása során.

Ezzel összhangban az először 1743-ban megjelent, az alábbiakban elemzendő magyar nyelvű *Arithmetica*-könyvének bevezetőjében Maróthi György debreceni professzor sorra veszi az általa ismert, korábban magyarul megjelent matematikatanakönyveket, köztük az 1693-as *Arithmetica*t Ónadi János tollából. Hibájáról rója fel többek között, hogy „a Példákat mind a Sz. Írásból akar-

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 KOVÁCSZNAI SÁNDOR, *Az ész igaz útján: Válogatott írások*, Bukarest, Kriterion, 1970, 102.

ta szedni, a lett belőle, hogy igen kevés van alkalmas Péllda. Az igyekezet jó; de a Szent Irást nem az *Arithmetica*-ban kell tanulni.”² Ónadi esetében wolffi hatásról nyilván nem beszélhetünk, viszont már az általa alkalmazott, meglehetősen gyermeteg eljárás rávilágít a matematika mint egyetemes kulcs lehetőségének felmerülésére.

Kalmár György egyetemes nyelvében név szerint említi Wolffot mint egyet azok közül, akik hatottak elmélete kialakítására. Korábbi dolgozataimban vizsgáltam már a Kalmárt megelőző világnyelv-tervezetek, így John Locke nyelvelméletének, illetve Leibniz szimbolikus gondolkodásról vallott nézeteinek hatását. Jelen írásomban azt vizsgálom, milyen alapot kaphatott Kalmár mindehhez a debreceni Kollégiumban.

Kalmár világnyelvéről

Tehát: milyen világ nyelve a világnyelv? – teszem fel a kérdést. Először is megjegyzem, hogy a világnyelv fogalmának és Kalmár művének összekapcsolását már Körömczi László, nagykőrösi gimnáziumi tanár megtette 1933-ban megjelent, *A világnyelv kérdése és Kalmár György* című monográfiájában.³ Azóta a szakirodalomban többnyire ezzel a kifejezéssel hivatkozunk Kalmár műveire, korábbi írásaimban magam is így tettem. Az alábbiakban arra mutatok rá, hogy a bevett kifejezést nem teljesen megalapozottan alkalmazzuk Kalmár nyelvtervezetével kapcsolatosan.

A Proposal és a művek

Kalmár három nyelven, 1772-ben latinul, 1773-ban olaszul és 1774-ben németül publikálta világnyelv-tervezetét. Az 1772-es latin nyelvű berlini változatnak nem kisebb személyiség volt a patrónusa, mint Johann Heinrich Lambert, a kor kiemelkedő filozófusa. Az ő úgynevezett *Monatsbuch*-jából ismerjük a nyomdába adás időpontját: „1772. Jan. Nova litteraria. Grammatica Kalmarianae linguae universalis typis tradita.”⁴ Lambert ezzel kapcsolatos munkálatai sok időt vehettek igénybe, talán ezért nem említi ebben a hónapban más foglalatosságát. Az egyes változatok címei a következők: *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis ad omne vitae genus accommodatae*;

2 *Elöl-járó beszéd* = MARÓTHI György, *Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége*, kiad. VARGAS János, Debrecen, 1782³, 2–3.

3 Nagykőrös, Dajka Lajos Könyvnyomdája, 1933.

4 *Johann Heinrich Lamberts Monatsbuch mit den zugehörigen Kommentaren...*, hrsg. v. K. BOPP = *Abhandlungen der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-physikalische Klasse*, 17. Band, 6. Abhandlung, München, 1915, 31.

Precetti di grammatica per la lingua philosophica, o sia universale, propria per ogni genere di vita; és az utolsó, inkább magyarázó német cím: *Grammaticalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache, das ist, der Sprache aller Voelker, Zeiten und Lebensarten*. Az olasz és a német kiadás kiegészült egy-egy, kb. 24 oldalas nyelvelméleti bevezetővel, melyben Kalmár kifejti: írásban működő nyelvért úgy szándékozott megalkotni, hogy azt ne csak a meglévő nyelveken lehessen elolvasni, de a már holt vagy később létrejövő – lehetséges – nyelveken is értelmezhető legyen.

A nagy mű, mint Kalmár más terveinek egy része is, csak ígéret maradt; a három kötet a várható előfizetőket volt hivatott meggyőzni.

A három kiadásban Kalmár utal egy 1753-as londoni és egy 1767-es lipcsei nyomtatott hirdetményére is, amelyek közül eddig csak az előbbinek akadtam nyomára: egyik ismert példánya a British Library-ben van, a másik Amerikában, a Yale Egyetem könyvtárában. Ez utóbbi egyetem akkori rektorával, Ezra Stiles-szal Kalmár levelezésben állt, sőt Stiles még előfizetőket is gyűjtött a tervezett könyvhöz. Ennek címe: *Proposals for printing by Subscription an Universal Language*.⁵ A rövid ismertető szövegben Kalmár leszögezi, nyelve nem csupán minden nemzet nyelvén lesz használható (beleértve a kínait is), de nagyon hasznos lesz a művészetek és a tudományok számára is. Továbbá hangsúlyozza, hogy az csak nagyon kicsit hasonlít John Wilkins korábbi, igen ismert taxonomikus tervezetére. Tervei szerint a mű 1755-ben fog megjelenni Londonban és Debrecenben, és egy nyelvtani, szótári részből, illetve egy példatárból fog állni. S habár a szótárt leszámítva munkája először 1772-ben jelent meg, annak alapján, hogy kiadását 1755-re tervezte, arra következtethetünk, hogy már 1753 előtt is foglalkoznia kellett a témával (egyébként egy másik forrásból tudjuk, hogy az ötvenes évek második felében, kecskeméti praeciptorsága idején is egyetemes nyelvén dolgozott).

Úgy tűnik, Kalmár a három tervezet megjelenése után sem hagyott fel véglegesen azzal a tervével, hogy a nagy művét is kiadja egyszer. Erről tanúskodik Johann Michael Landerer Pozsony város tanácsának címzett, Kalmár nyomdalapítási kérvényével kapcsolatos beadványa, melyből kiderül, hogy Kalmár csak saját műveit akarja kiadni, „und hauptsächlich seine Universal Philosophische Sprache”, amelyről már kinyomtatott egy kis értekezést Bécsben kevés üzleti sikerrel.⁶ A privát nyomdát Kalmárnak nem sikerült létrehoznia. Kalmár nyelvelméletének egyik legfőbb jellemzője, hogy feltételezése szerint az emberi ismeretek (ebbe beleérti az összes, majd a későbbi korokban megszerzendő

5 A szövegét Kalmárról írt kismonográfiámban közlöm: HEGEDÜS Béla, *Prodromus: Kalmár György (1726–?) világról*, Bp., Argumentum, 2008 (Irodalomtörténeti Füzetek, 164), 120–122. Ugyanebben a kötetben közlöm a Stiles-levelezést is.

6 *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”*, s. a. r., bev. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely: Források, 2), 110, X/5-ös forrás.

ismeretet is) teljes tárháza visszavezethető kb. négyszáz alapideára. Az alapideák szavakban megtestesülő jelentésváltozatai egy adott szövegösszefüggésből kiindulva az ember számára elérhető összes ismeret közlésére alkalmasak. Ezeket Kalmár egy-egy önálló szimbólummal és karakterrel látja el.

Kalmár művét univerzálisnak, „allgemein”-nak, tehát egyetemesnek ÉS emellett filozófiainak nevezi. Egyetemes egyrészt, mert – mint írja – minden nyelv metafizikáját magában foglalja, és filozófiai másrészt, mert a lehetséges dolgok felfedezésének és megértésének ígéretével bír. Ebben az értelemben tehát semmilyen világnak sem nyelve Kalmár világ-, vagy inkább: egyetemes nyelve.

Vizont szeretném megjegyezni, hogy munkáját sehol nem nevezi tervezetnek, sőt folyton hangsúlyozza, hogy EZ a nyelv mindig is létezett, és mindig is létezni fog. Ebben az értelemben Kalmár egyetemes nyelv-eszméje indokoltan azonosítható a világgal, amit Kalmár György, az egyén tapasztal, amiről ismeretei vannak, s amelyről minden jel szerint azt gondolta, hogy azonos azzal, amit az összes többi ember (beleértve a születendőket is) megél. Így tehát mégis jogos a kérdés, hogy milyen világnak a nyelve Kalmár egyetemes nyelve?

A Kalmár filozófiai, nyelvfilozófiai nézeteit meghatározó eszmetörténeti háttér feltárására korábban több dolgozatban is kísérletet tettem, viszont mindaddig nem vettem figyelembe, hogy vajon a Debrecenben töltött évek gyakorolhattak-e hatást annak kifejlődésére? Erre a kérdésre keresem a választ az alábbiakban.

Debrecen – életrajzi adatok és a kollégiumi oktatás átalakulása

A lelkésznek készülő Kalmár György a Pápán és Győrött elvégzett alsóbb osztályok után a felsőbbeket 1743 tavaszától Debrecenben végezte, majd 1749-ben már Oxfordban tanult. Nem lehet pontosan tudni, meddig volt Debrecenben, mert akkoriban a tanulmányi haladást nem az évek száma, sokkal inkább a tananyag elsajátításának menete, időtartama szabta meg.⁷ A tanítás módját korábban nem szabályozta előírás, az leginkább az egyes tárgyak oktatójától függött, s általában diktálás alapult.⁸ Megjegyzendő, hogy mivel a Kollégium a 18. század első harmadában szinte a túlélésért küzdött, az ott oktatott tananyag egyre inkább elavulttá vált, erre mutat többek között, hogy a negyvenes évek elejéig az oktatóknak semmiféle tudományos publikációja nem jelent meg nyomtatásban.⁹

Az 1740-es évek kezdetétől azonban a helyzet megváltozott, mindenképp előtt a nem sokkal korábban hat és fél éves peregrinációjából hazatérő Maróthi

7 BARCZA József, *A Debreceni Református Kollégium története*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 75.

8 *Uo.*, 78.

9 *Uo.*, 90.

György professzori kinevezésével, illetve a hozzá csatlakozó fiatal professzorok, például Szilágyi Sámuel tudományos munkáinak publikálásával. A Kollégium történetét feldolgozó szakirodalom ezt hívja az oktatás nagy wolffiánus fordulatának. Érdemes röviden ismertetni azt a három, hagyományosan ehhez a fordulathoz kötött debreceni kiadványt, melyekből éppen ezekben az években Kalmár szellemi inspirációt meríthetett. Megjegyzem: arra nincs adat, hogy Maróthi tanította-e Kalmárt, azt viszont Kazinczy feljegyzéséből tudjuk, hogy tógátus diákként Szilágyi Sámuel éppen tanulmányi eredményei miatt egyszer magával vitte egy bécsi útjára.

Johann Jakob Breitinger: *Artis cogitandi principia*, Debrecen, 1742

Maróthi György kezdetben, peregrinációja során nem lelkesedett Wolff tanáért; „megtérése” már debreceni professzorként történik az 1738-as pestisjárvány miatti csendes visszavonultságban. Az oktatási reformokat célzó javaslatokban már kéri a ramusi logika lecserélését valami újabbra, melyet hamarosan Johann Jakob Breitinger művében talál meg. Az, hogy a wolffi logika breitingeri közvetítéssel lett a debreceni oktatás része, Szilágyi Sámuelnek köszönhető. Breitinger ugyanis korábban, Zürichben Szilágyi professzora volt, így ismerte meg annak logika-tankönyvét. Szilágyi levélben kérte hajdani tanára hozzájárulását egyrészt a könyv használatához, másrészt debreceni utánnyomásához, mivel nem állt rendelkezésre elegendő példány. Breitinger viszontválaszában támogatta a tervet, s csak annyit kért, hogy mivel éppen műve átdolgozott változatának kiadásán ügyködik, várják meg a változtatásokat. Így állt elő az a helyzet, hogy az *Artis cogitandi principia* egy időben jelent meg Debrecenben és Zürichben, az előbbi helyen pontosan 1050 példányban. Ezt és az újabb kiadásokat egészen a század végéig használták a logikaoktatáshoz a Kollégiumban, s ezáltal a hallgatók több nemzedékére gyakoroltak alapvető hatást.¹⁰

A könyv megjelenését hagyományosan úgy szokás tekinteni, mint a wolffianizmus megjelenését a Kollégiumban. De miről is van szó pontosan? Breitinger műve előszavában is kifejti, hogy ez egy logikatankönyv a főiskolák számára, mely valóban nagyrészt Wolff logikai tárgyú, 1738-ra már kilencedik kiadásban megjelent munkáján, a *Vernünfftige Gedancken von den Kräfften des Menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkäntniß der Wahrheit* című művén alapul. (Pontosabban ez az egyik forrása, mert az előszóban Platónról kezdve Locke-ig sorol fel számára nagy jelentőségű szerzőket.) A két mű között az alapvető különbség az, hogy míg Breitinger oktatni kívánja a logikát, s így a mű felépítését ennek a célnak rendeli alá, addig Wolff eredetileg tudományos rendszerének alapjaként tárgyalja azt. Breitinger egyes részeket szó szerint átvesz, más részeket elhagy Wolff művéből.

10 TóTH Béla, *Maróthi György*, Debrecen, 1994, 250.

Kalmár nyelvelmélete szempontjából talán a legfontosabb, hogy Wolff nyomán Breitinger tankönyvében is szó van a gondolkodásunk rendelkezésére álló ideák közti alapvető minőségi különbségekről, ahogyan azokat Leibniz rendszerezi *Meditationes de cognitione, veritate, et ideis* című művében. Nagy különbség azonban Leibniz rendszeréhez képest, hogy az *imaginatio* során – ami a gondolkodásunk során a jelenvalóként felfogott, tehát éppen érzékelt vagy az elménkben megidézett ideával való foglalkozást jelenti – feltételezi azok képszerű megformáltságát, míg Leibniz hajlik rá, hogy az ideákat minden esetben szavakkal helyettesítjük.

A könyv egyik legérdekesebb fejezete, mely szinte szó szerinti fordítás Wolff német logikájából, az ismeretek könyvekből való megszerzését vizsgálja egyrészt a tudományos munkákban, másrészt a tankönyvekben. A következő bemutatandó könyvben az ez utóbbival kapcsolatos elvárások tökéletes megvalósulása figyelhető meg.

Maróthi György: *Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége*

A könyv először 1743-ban jelent meg Debrecenben, kimondottan az alsóbb tagozatos, latinul még nem tudó hallgatók számára. A század során még kétszer kinyomtatták Varjas János csekély mértékű átdolgozásában, 1763-ban és 1782-ben, így kijelenthető, hogy ez a könyv is több nemzedéknyi debreceni diák számára jelentette a matematikával való ismerkedés első lépését. A korábbi szakirodalom hangsúlyozta, hogy a könyv logikus felépítése Maróthi kiváló pedagógusi hozzáállásának köszönhető, amit annyiban módosítanék, hogy inkább a tankönyvekkel szembeni wolffi-breitingeri elvárásoknak felel meg.

Nem véletlen az sem, hogy Maróthi a matematikát (az írni-olvasni tudáshoz hasonlóan) a köz haszna szempontjából a legfontosabb elsajátítandó eszköznek nevezi, ami a köznép – beleértve a nőket is – számára is alapvető fontosságú, és amely tudomány a wolffi logikában kifejtettek szerint az összes tudomány számára a megismerés egyik legfontosabb eszköze. Hasznossága szempontjából fontos az anyanyelvűség is:

[...] én hasznosnak itéltem, mind azok helyett [latin kifejezések helyett] Magyar szokat tenni; mellyeket még az Aszszony-nép is meg-érthessen. Még pedig a hol az eddig-való Magyar szokban nem találtam alkalmatost; új Szót-is tsináltam edgynehányat... Mert azt nem tsak egyéb [tanúlt nemzetek tselekedtek a magok nyelveken, mint régen a Rómaiak, ma pedig leg-közelebb a Németek; a kik még a *Philosophiában* lévő mesterséges Szokat-is mind Németre fordították, hanem a Magyar nyelvben-is lehet erre Példákat mutatnunk; mellyeket bár többen követnének; mert így nem lenne ilyen szűk és szegény a Magyar nyelv. Ebben pedig arra ugyan vigyáztam, hogy a Magyar szoban, ha

lehet, meg-maradjon a nyoma, sőt a formája-is annak a Deák szónak, a mellynek helyette van téve...¹¹

Azt, hogy valóban a tankönyvekkel szembeni elvárásoknak akart megfelelni, a következő részlet is erősíti. Egyszerre világít rá a valóságábrázolás és a fikcionalitás ábrázolásának lehetőségére, egyben újabb kritika Ónadi János munkájával szemben:

Kivántam mindent mennél világosabban és érthetőképen meg-magyarázni: és e végre a Munkának egész módját, nem Mese forma Versekre foglaltt Regulakkal, hanem világos folyo Beszéddel adtam mindenütt elő.¹²

A könyvben többször emlegetett „köz-hasznosság” nem csupán az egyéni boldogulást segíti elő, hanem éppen a matematikai módszer elsajátítása a tudományok fejlődését is elősegíti, ahogyan az az alábbi, a nagyobb számokkal való műveletek gyakorlásáról szóló részletből kiderül:

Tsakhogy ezzel igen lassan kell sietni. Igen nagy haszna leszen ennek, nem tsak mindenféle Számvetés könnyebbítésére, hanem főképen az *Imaginatio* erejének nevelésében¹³

Az *imaginatio* fontosságának kiemelése már Breitinger logikájában is fontos szerepet kap, Wolff-hoz képest is fontosat, s nem jelent egyebet mint az elme által feldolgozott dolgok ideájának lehető legalaposabb vizsgálatát (később Pálóczi Horváth ezt nevezi *képzésnek*).

Jean Frédéric Ostervald: *A' keresztyének között ez idő szerént uralkodo romlottságnak kutfejeiről valo elmélkedés, 1745*

Ostervald könyvének egyik fordítója szintén Maróthi György volt, de a munkát más elfoglaltsága miatt félbehagyta, s az – mások, többek között Szilágyi Sámuel fordításában – már csupán korai halála után jelent meg nyomtatásban Debrecenben. E könyv esetében természetesen nem beszélhetünk wolffi hatásról, hiszen az eredeti első kiadása a 16. század legvégén jelent meg franciául, viszont annak a könyvekről szóló fejezete miatt (és persze a fordító személyek miatt is) feltétlenül érdemes szemügyre venni. Maróthi a művet eredetileg Debrecen vezetőinek kívánságára fordította, s talán nem véletlen az sem, hogy a munkába éppen a kollégiumi oktatás megújulásával egy időben kezdett bele.¹⁴

11 MARÓTHI, *i. m.*, 3–4.

12 *Uo.*, 3.

13 *Uo.*, 6.

14 BARCZA, *i. m.*, 95.

Ostervaldot a szakirodalom hagyományosan az úgynevezett „ésszerű ortodoxia” ideológusának tartja, mivel szakít a dogmatizmussal, és azzal szemben fontosnak tartja a megértésen alapuló bizonyosság elérését, miközben nem jut el a pietizmus megtérésen alapuló teológiájáig és episztemológiájáig. Számára a tudatlanság jelenti a legnagyobb problémát: „A mi tselekedeteinknek legfőbb *Kútfeje* vagy (*principiuma*) a mi esméletünk és tudományunk. Lehetetlen, hogy valamelly dolgot szeressünk, vagy magunkat arra reá-adjuk, ha azt nem esmérjük, vagy ha tsak ímígy amúgy esmérjük.”¹⁵ Vagy ahogyan Maróthi és társai fordításában egy másik helyütt olvasható: „Az-is az okosságnak minden *reguláji* ellen vagyon, hogy az ember azokról a’ dolgokról akarjon ítéletet tenni, a’ mellyek felől elég világos értelme és tiszta *ideája* nintsen, vagy a’ mellyeket ugyan fundamentomosan és vóltaképen nem ért.”¹⁶ Ez utóbbi – egyértelműen a karteziánus ismeretelméleten alapuló megállapítása – művének a romlottság hetedik kútfejéjeként megnevezett, könyvekről szóló fejezetében található. Ezt a fejezetet két okból tartom fontosnak. Az egyik, hogy e szerint minden, könyvekből szerzett ismeret az érzékelés és az értelem szempontjából azonos rangú a közvetlenül, az érzékszerveken keresztül közvetített ismerettel. Ezeket az emberek „közönségesen bé-vésznek, és a mellyek szerint életeket intézik”,¹⁷ sőt annak veszélye is fennáll, hogy minél fiatalabban jutunk a könyveken keresztül hamis tudáshoz, annál kisebb az esélye annak, hogy ezt később korrigálni tudjuk: „Már pedig tudni-való, hogy a’ melly *ideák*at magának gyermekségében formált az ember, egész életében azokat tartja-meg. Ha azért ezek az első *ideák* nem világosok és nem helyesek, lehetetlen az embernek a’ Keresztyén Vallást jól meg-érteni”¹⁸ – írja Ostervald.

A másik ok, ami miatt fontosnak tartom ezt a fejezetet, az az, hogy feltehetőleg hatást gyakorolt a később megszülető magyar irodalomra is.

Kalmár György tehát abból a szellemi környezetből indult, amelyet meghatározott a matematika feltétlen tisztelete olyan eszközként, mely elengedhetetlen a tudás megszerzéséhez, valamint a leibnizi-wolffi ismeretelmélet szkepticismusa és magabiztossága, és a fikcióval – vagy irodalommal? – szembeni bizalmatlanság. Életművét és nyelvfelfogását érdemes tehát a felvilágosodás eszmetörténetét meghatározó jelenség, az ismeretelmélet kora újkori fordulata kontextusában vizsgálni.

15 Jean Frédéric OSTERVALD, *A’ Keresztyének Között Ez Idő Szerént Uralkodo Romlottságnak Kútfejeiről Valo Elmélkedés*, 1–2, Debrecen, 1745.

16 *Uo.*, 2, 281.

17 *Uo.*, 2, 271.

18 *Uo.*, 2, 316.